

|| КОНФЕРЕНЦІЇ, СИМПОЗИУМИ, СЕМІНАРИ ||

Роль Конституційного Суду України у забезпеченні стійкості демократичних процесів під час дії воєнного стану¹

Галина ЮРОВСЬКА

*кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
суддя Конституційного Суду України*

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну у 2022 році не лише стало поворотним моментом для України — це був лакмусовий тест для Європи та її цінностей. За лічені години Україні довелося зробити кроки, які багато демократичних країн ніколи не застосовували: оголосити воєнний стан, мобілізувати всі державні інституції та підготуватися до захисту як своєї території, так і самої концепції вільного та демократичного суспільства.

За таких умов Україна не лише не відмовилася від демократії, а й стала взірцем відстоювання демократичних цінностей. Державні інституції продовжують функціонувати, зокрема український парламент (Верховна Рада України) засідає, а суди здійснюють правосуддя. В умовах воєнного стану українське суспільство демонструє виняткову стійкість, що виявляється у військовому спротиві й у відданості демократії, свободі, захисті прав людини, гідності та інших цінностей сучасної європейської ідентичності.

У березні 2022 року Україна відповідно до частини другої статті 64 Конституції України заявила, що деякі конституційні права все ж таки мають бути тимчасово обмежені в умовах воєнного стану. Офіційне повідомлення — вербальну ноту² щодо відступу від положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року — було надіслано до Ради Європи. Уряд України (Кабінет Міністрів України) уточнив, які саме права можуть бути обмежені: свобода пересування, таємниця кореспонденції, недоторканність житла, право на мирні зібрання. Це було складне рішення, ухвалене в умовах загрози існуванню держави.

Однак, прагнучи підтримувати належний рівень захисту прав людини, Кабінет Міністрів України декілька разів переглядав і скорочував перелік прав, що підлягають обмеженню. Така практика свідчить про дотримання українською владою принципу домірності між інтересами особи та держави й міжнародно-правовими зобов'язаннями, взятими Україною у зв'язку з проголошенням курсом на євроінтеграцію.

Очевидно, що в умовах кризи або надзвичайної ситуації, коли виникає загроза національній безпеці, здатність парламенту, уряду та інших державних інституцій узяти на себе відповідальність і вжити необхідних заходів для усунення цієї загрози стає надзви-

¹ Доповідь, представлена на міжнародній конференції «Роль конституційних судів у забезпеченні стійкості спільних європейських цінностей перед сучасними викликами» (м. Рига, 25 квітня 2025 року) у межах спільної програми Європейського Союзу та Ради Європи «Партнерство заради добropорядного врядування», фаза III (проект «Підтримка розвитку конституційної юстиції в Україні»).

² Note Verbale Annex to the Notification JJ9325C Tr./005-287, dated 2 March 2022. ETS No. 5. Article 15. URL: <https://rm.coe.int/1680a5b0b0>.

чайно важливою. Кризові ситуації, однією з яких є війна, вимагають від органів державної влади швидких дій, але вони не мають апіорі виправдовувати постійне обмеження прав і свобод людини і громадянина. Дотримання такого балансу є сутністю конституціоналізму. З огляду на це варто наголосити на ролі органу конституційної юрисдикції, яка у зв'язку з його винятковими повноваженнями стає центральною (вирішальною).

Практично в усіх країнах Європи органи конституційної юрисдикції мають досвід роботи у кризових ситуаціях, тобто виконували свої функції під різним тиском — від політичної нестабільності та проблем гарантування суддівської незалежності до постійних правових реформ. Але жоден із них, окрім Конституційного Суду України, у XXI столітті не змушений був виконувати свої повноваження в умовах воєнного стану. З огляду на це досвід Конституційного Суду України щодо корегування демократичних процесів під час кризових ситуацій, зокрема війни, є особливим.

Конституційний Суд України враховує, що повномасштабне вторгнення Російської Федерації змусило Україну адаптувати демократичні механізми до надзвичайних умов. Це не означає відступ від демократії, а радше — намагання зберегти її життєздатність, ефективність та легітимність навіть у таких ситуаціях. Корегування демократичних процесів полягає в поєднанні правових рішень та стратегічного підходу до балансу між захистом національної безпеки та дотриманням конституційних прав людини.

Основними принципами, яких дотримується Конституційний Суд України навіть під час дії воєнного стану, є такі.

По-перше, законність. Будь-яке обмеження прав і свобод має ґрунтуватися на Конституції України та бути чітко прописаним у законі. Цей принцип є непорушним.

По-друге, строковість (тимчасовість) обмежень. Жоден захід, запроваджений під час надзвичайних ситуацій, не повинен тривати довше, ніж це необхідно. Конституційний Суд України має стежити за тим, щоб нормативні акти, ухвалення яких зумовлене потребами воєнного стану, не стали нормою після його припинення та вичерпання потреби в обмеженні певного права.

По-третє, ясність. Кожне рішення Конституційного Суду України щодо обмеження демократичних свобод супроводжується:

- поясненням причин таких обмежень з боку держави;
- аналізом можливих ризиків для прав громадян та наслідків для держави.

Наведемо декілька рішень, які ілюструють ці підходи.

Конституційний Суд України відтермінував втрату чинності положеннями, визнаними неконституційними у справах:

- щодо доступу до суду касаційної інстанції у цивільному судочинстві (Рішення від 20 січня 2025 року № 2-р(П)/2025¹);
- щодо конституційних гарантій незалежності прокурора (Рішення від 18 грудня 2024 року № 11-р(П)/2024²).

¹ Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Конторського Петра Федоровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 7 пункту 1 частини другої статті 4, частини першої статті 8 Закону України «Про судовий збір» (щодо доступу до суду касаційної інстанції у цивільному судочинстві) від 20 січня 2025 року № 2-р(П)/2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-25#Text>.

² Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Панченка Богдана Миколайовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 9 частини першої статті 5¹, підпункту 1 пункту 51 розділу XIII «Перехідні положення» Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII (щодо конституційних гарантій незалежності прокурора) від 18 грудня 2024 року № 11-р(П)/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-24#Text>.

Орган конституційної юрисдикції в Україні вказав на необхідність приведення нормативного регулювання у відповідність до Конституції України у справах:

- про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою (Рішення від 18 липня 2024 року № 8-р(II)/2024¹);
- про обов'язковість судового рішення (Рішення від 13 травня 2024 року № 6-р(II)/2024²).

Варто зауважити, що під час дії воєнного стану, який усе ще триває, Конституційний Суд України також долучився до захисту прав вразливих верств населення. У Рішенні від 20 березня 2024 року № 2-р(II)/2024³ Конституційний Суд України наголосив, що соціальні гарантії осіб, постраждалих від Чорнобильської катастрофи, та військовослужбовців, які отримали інвалідність, не повинні залежати від фінансових ресурсів держави. Ця заява є свідченням того, що навіть в умовах екстремального економічного тиску людська гідність має переважати над економічною доцільністю.

У Рішенні від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022⁴ у справі щодо посилення соціального захисту військовослужбовців Конституційний Суд України визнав вирішальну роль Збройних Сил України у захисті суверенітету, незалежності та територіальної цілісності держави. Конституційний Суд України підтвердив, що ці конституційні принципи становлять основу конституційного ладу України, а ефективне користування правами і свободами людини невіддільне від їх захисту. У цьому контексті Конституційний Суд України наголосив, що законодавче регулювання соціальних гарантій військовослужбовців має відображати функціональне призначення Збройних Сил України, визначене Конституцією України, особливо в умовах збройної агресії, що триває. Тому будь-яку нормативно-правову базу, що регулює соціальний захист, слід розробляти в системній відповідності до конституційного імперативу забезпечення підвищених гарантій для тих, хто захищає державу.

З огляду на аналіз міжнародних норм та положень Конституції України орган конституційної юрисдикції в Україні вважає, що основним критерієм функціонування де-

¹ Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційними скаргами Оніщенка Руслана Ілліча, Гаврилюка Дмитра Михайловича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України (справа про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою) від 18 липня 2024 року № 8-р(II)/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-24#Text>.

² Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Лопушанського Володимира Михайловича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини другої статті 3, підпункту 9 пункту 1 частини другої статті 4 Закону України «Про судовий збір» (справа про обов'язковість судового рішення) від 13 травня 2024 року № 6-р(II)/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-24#Text>.

³ Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Атаманчука Василя Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів статті 2 Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 року № 3668–VI, першого речення частини третьої статті 67 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року № 796–XII (щодо гарантованого рівня соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи) від 20 березня 2024 року № 2-р(II)/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-24#Text>.

⁴ Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Поліщука Сергія Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 16³ Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (справа про посилений соціальний захист військовослужбовців) від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-22#Text>.

мократії є забезпечення балансу між безпекою держави та збереженням основоположних прав і свобод.

Цей принцип було застосовано в Рішенні від 27 грудня 2022 року № 4-р/2022¹, яким Конституційний Суд України підтримав тимчасові обмеження щодо діяльності релігійних організацій, пов'язаних із державою-агресором. Конституційний Суд України взяв до уваги реальні наслідки та загрози від діяльності релігійних організацій, керівний центр (управління) яких знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України, для інтересів національної безпеки. Це було зроблено з урахуванням необхідності дотримання принципу домірності та забезпечення свободи віросповідання.

Важливо наголосити, що в найскладніший момент своєї історії Україна не звернула з європейського шляху. Навпаки, прагнення до інтеграції в Європейський Союз стало ще виразнішим. Війна зробила європейські цінності не просто ідеалом, а практичною необхідністю — фундаментом для майбутнього відновлення країни. Це свідчить про глибоке вкорінення демократичних процесів у політичному житті України відповідно до європейських стандартів.

У цьому контексті Конституційний Суд України також готується до своєї майбутньої ролі. Після війни Україна зіткнеться з критично важливими правовими викликами: відновлення прав, проведення виборів на реінтегрованих територіях та увідповіднення законодавства до правових стандартів Європейського Союзу. Конституційний Суд України відіграватиме центральну роль в управлінні цим переходом, гарантуючи, що надзвичайні заходи не будуть перенесені в нові умови, якщо вони не будуть чітко виправданими та конституційно обґрунтованими.

Загалом роль органів конституційної юрисдикції на прикладі стійкості Конституційного Суду України під час надзвичайних ситуацій полягає не лише у виправленні зловживань владою, а й у нагадуванні державам, інституціям, суспільствам про те, що кожне призупинене право має бути колись відновлене, кожні розширені повноваження мають бути повернуті у свій первинний стан, а кожна дія, вчинена під час кризи, має бути переглянута за спокійних (мирних) обставин.

Саме так виживають демократії. І саме так конституційні суди стоять на сторожі стійкості європейських цінностей перед сьогоднішніми і завтрашніми викликами.

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації“ щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» (справа щодо повної назви релігійних організацій) від 27 грудня 2022 року № 4-р/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va04p710-22#Text>.